

УКРАЇНЬСКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2

Верба Т. Ю.

Запорізький національний університет

ТЕНДЕНЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ПОСТУПУ ІСТОРИЧНОГО ПОВІСТЯРСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Статтю присвячено аналізу тенденцій художнього поступу історичного повістярства в українській літературі починаючи з літописання до початку ХХІ ст. Визначено основні здобутки українського літературознавства в дослідженні історичного повістярства, окреслено розвиток порівняльного зіставлення українських історіографічних наукових праць і художніх творів.

Ключові слова: історична повість, історичні події і постаті, авторські художні версії.

Постановка проблеми. Процес духовного відродження, формування національної свідомості, які так довго замовчувались у ХХ ст., потребують нових концептуально-аналітичних підходів до осягнення історичної правди та художньої інтерпретації історичних подій і осіб. У наш час особлива увага приділяється спадковості поколінь, збереженню культурних надбань українського народу, у зв'язку з чим є необхідність узагальнення досягнень історичного повістярства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці вчених С. Андрусів, І. Дзюби, В. Дончика, М. Жулинського, М. Ільницького, Д. Пешорди присвячені трансформації історичної правди в художню. Продовженням їхніх досягнень буде узагальнююче дослідження поступу історичного повістярства.

Постановка завдання. Мета статті – на прикладі аналізу сукупності історичних повістей зробити спробу окреслити тенденції художнього розвитку історичного повістярства в українській літературі.

Виклад основного матеріалу. Є чимало підстав для твердження, що зображення історичних подій чи певної доби, а також конкретної постаті залежить від уявлень про історію на певному етапі наукової думки. Щоб осмислити складну мозаїку суспільних процесів, треба мати належний рівень історичних знань. Нині визнано, що протягом великого періоду трагічною була не тільки історія народу України, але й доля української націо-

нальної історичної науки. Як за часів російського царату, так і понад сімдесят років радянської держави, за незначними винятками, всіляко придушувався будь-який прояв національної самосвідомості українців. Його називали «мазепинством», «буржуазним націоналізмом», «бандерівщиною». Навіть в умовах відсутності можливостей для реалізації концептуальних підходів до питань походження і формування українського народу з'являлися твори, в основі яких лежали справжні факти, гострі соціальні конфлікти.

Настроєм часу, культивуванням лицарських ідей великою мірою відповідав жанровий різновид воїнської повісті. Хоча події в ній розгорталися навколо постаті героя, однак текст був перевантажений фактами. Наприклад, у «Повісті врем'яних літ» викладено легенди про засновників Києва – Кия, Щека і Хорива та сестру їхню Либідь, про воевод Аскольда і Діра, про князя Олега, його похід на Візантію і прийняття смерті від власного коня, про смерть Ігоря від рук древлян і жорстоку помсту за це його дружини Ольги. Для виконання творчого завдання – розповідь про виникнення Руської землі, перших князів – до тексту «Повісті врем'яних літ» залучено різножанрові компоненти: біблійні і киеворуські легенди, оповіді про військові походи, повністю або в уривках оригінальні й перекладні твори, політичні угоди між Руссю й Царгородом, зразки дружинної та обрядової поезії, молитви, заповіти тощо. Ці компоненти зумовили дискусії щодо жанрового визна-

чення твору: Н. Полонська-Василенко, А. Мартос віддавали перевагу терміну «літопис», В. Микитась – поняттю «літописне зведення», Р. Гром'як, Ю. Ковалів переконані, що це «повість, близька до літопису». Деякі легендарні оповіді «Повісті врем'яних літ» сприяли формуванню зразків житійної (агіографічної) літератури, зокрема оповіді про Володимира Святителя, вибір ним віри, про його сліпоту і чудесне зцілення, про вбивство заради права бути на київському престолі Святополком рідних по батькові братів Бориса та Гліба.

Теоретичними надбаннями дослідника історичної повісті, її еволюції в українській літературі XIX – початку XX ст. Ксенії Ганюкової вважаємо визначення нею «підвидів» жанрових різновидів: повість історико-художня, документально-історична, історико-пригодницька, філософсько-історична [1].

В. Разживін установив наявну певну узгодженість тематики і домінування в історичних повістях 20–30-х рр. XX ст. *теми козаччини*. Найплідніше історичні повістярі висвітлили часи Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на чолі з Б. Хмельницьким та часи Руїни» [2, с. 73]. Здійснений дослідником аналіз засвідчив, що *друга тема – княжа доба* – розроблена лише західноукраїнськими повістярями. «Серед авторів слід виокремити імена Катерини Гриневичевої, Ю. Опільського, І. Филипчика як найталановитіших і найпродуктивніших. Основою їхніх творів є висвітлення життя та діянь князів Галицько-Волинської династії. Привернула увагу авторів також діяльність князів Давньої Русі» [2, с. 7]. «Досить умовною» назвав В. Разживін *третью групу* повістей, у яких інтерпретована *тема інонаціонального історичного минулого* й охоплено твори, що хронологічно та географічно розірвані між собою. «Її репрезентують повісті Г. Бабенка, Наталени Королеви, А. Лотоцького та І. Сенченка. Найбільші творчі здобутки в освоєнні цієї теми належать Ю. Опільському» [2, с. 7].

Дослідник виявив, що *образотворення української історичної повісті 20–30-х рр. XX ст.* відбувається за традиційною схемою: «У центрі твору стоїть головний герой, який її і формує. Усі інші персонажі подані в певному ставленні до нього – позитивному або негативному, або ж до ідеї, яку він уособлює. Він виконує роль своєрідного каталізатора, бо саме у відносинах із головною дійовою особою виявляються ті риси характеру інших персонажів, що надають їм неповторності й індивідуальності та найбільше запам'ятовуються читачам» [2, с. 13]. Учений посилається на

повість Ю. Опільського «Ідоли пануть», у якій превалює реалістичний тип характеротворення, життєвий шлях князя Володимира й основна подія – хрещення Русі відтворені відповідно до літописних документів; хоч наявний і романтичний вигаданий елемент – тасмне побачення Володимира та його майбутньої дружини Анни.

Науково цінними є з'ясування, що українська історична повість 20–30-х рр. XX ст., «розвиваючись за несприятливих умов, у своїх кращих зразках прагнула до розширення тематичних обріїв, до оригінальності у відтворенні минулого, переймалася проблемами збереження і відтворення національної культурної свідомості» [2, с. 16]. Високих оцінок також заслуговують наукові конкретизації, що в тематично розмаїтій із жанрово-стильовими особливостями розгалуженій історичній повісті утверджено значний арсенал виражально-зображальних засобів художньої інтерпретації минувшини, її спроектованості на сучасність.

Багато в чому спрощена, художньо непереконлива і віддалена від життєвих реалій наповненість конфліктного протистояння Палія і Мазепи в повісті «Семен Палій» Ю. Мушкетика «відповідала офіційно визнаній версії історичних подій, поданій лише в чорно-білих контрастах» [3, с. 223]. Людмила Ромас з'ясувала, що перший твір історичної прози для Ю. Мушкетика «був першою спробою підійти до глибинного розуміння національного характеру, саме тому досягнення рушійних сил особистості, виведення найсильніших сторін людського ества було головним завданням митця» [3, с. 225].

«Історична основа повістей «Смерть Сократа» і «Суд над Сенекою», – вважає Наталія Горбач, – служить усвідомленню складності, неоднозначності, діалектичної суперечливості діяльності філософів і виявляє прагнення письменника досягнути їх, знайшовши найадекватніше художнє втілення, відтворити через місткі естетико-філософські концепції, через образи людини і світу» [4, с. 9]. Дослідник довела, що *художньо-історична повість «Жовтий цвіт кульбаби» «збагатила концепцію людини і світу, закодовану в сюжеті... Ю. Мушкетика як художника слова цікавить проблема відносин митця і суспільства, яку він втілює в життєвих долях героїв-антиподів М. Гоголя і Н. Кукольника і вирішує її художньо-інтуїтивно»* [4, с. 10].

Аналізуючи тенденції художнього поступу історичного повістярства, Людмила Ромашенко виокремила *тематичні домінанти*, першою серед яких назвала *Хмельниччину*. У хронологіч-

ному порядку дослідник розглянула *історико-пригодницьку повість* Б. Лепкого «Крутіж» (1941) із такими висновками: «Гетьман безпосередньо не діє на сторінках твору, але його вплив на тогочасні події відчутний» [5, с. 11–12]. Дослідник нагадала, що у радянській історіографії І. Виговського називали не інакше, як зрадником, що дотримувався пропольської орієнтації. Відображенням нових поглядів та оцінок дій Виговського стала повість із авторською міфологізацією О. Лупія «Гетьманська булава» (1996): «У ній розгортаються кілька сюжетних ліній, серед яких найдокладніше випирана діяльність Виговського та його прихильників. Автор утілює міф «власної досконалості», зразкового патріотизму на протигагу радянському міфу» [5, с. 14]. Як і автор твору, дослідник сміливо наголошує, що в повісті «Гетьманська булава» наявна ще одна магістральна опозиційна пара: Гетьманщина – Московія. Виговський та його спільники як утілення патріотизму перебувають в опозиції до всього московського... Показ антигетьманської політики тих московитів, що реалізують царську загарбницьку політику, в повісті О. Лупія відкрито проектується й на ХХ ст. [5, с. 15].

Політику І. Виговського реабілітує В. Чемерис в «історичному детективі» (за авторським визначенням) «Таємний агент двох престолів, або Хто Ви, за коня викуплений, Іване Остаповичу Виговський?» (2001). Змістоформові здобутки цього твору Людмила Ромащенко оцінює так: «Широко залучаючи до тексту історичні документи, полемізуючи з висновками радянських істориків, письменник намагається довести, що Хмельницький і Виговський діяли зазвичай злагоджено, останній був щиро відданий гетьманові, в його особі держава здобула досвідченого політика, умілого дипломата, талановитого воєначальника. У братньому розбраті письменник звинувачує «зрадливого Пушкаря» [5, с. 16].

Репрезентуючи аналіз повісті Р. Іваничука «Замок» (2004), Людмила Ромащенко віднесла її до *умовно-історичного типу*, помітивши «зсуви», активізацію підсвідомого (сни, візії), символічність (образи орди, сльози, писанки, Чумацького шляху), зміну оповідача, схильність до містицизму тощо. Дослідник зазначила активну ліризацію прозового твору, зростання ролі художньої деталі, руйнування традиційних канонів сюжетотворення.

Важливу функцію збереження історичної пам'яті, попереднього багатовікового досвіду народу виконують персонажі *повісті-дискусії* Вал. Шевчука «Останній день» (1995). Значною мірою дію твору, що відбувалася в 1722 р., утво-

рюють душевні терзання молодого військового канцеляриста Карпа Вечірнього, який усе своє життя відчував, що має виконати певну місію. З метою зрозуміти своє призначення він прибув до Самійла Величка, принагідно нагадавши давньому товаришеві про його мрію створити історію «вітчизни малоросійської». Дослідники повісті-дискусії сходяться на встановленні того, що Карпо Вечірній постає у Вал. Шевчука ніби Божим посланцем Самійлу Величку, бо він усе своє життя зберігає цінні документи про українське козацтво. Визначено, що Самійло Величко у творі Вал. Шевчука постає бароковим просвітником, котрий формулює як потребу створення розлогої історії свого народу, так і творче кредо письменника-літописця: «Намислив щось зробити для добра не собі, а вітчизні своїй, зроби, тоді будеш її істинним сином» [6, с. 73].

Із постмодернізмом повість Вал. Шевчука, як і його історичні романи, пов'язує виняткова ідеологічна свобода, яка дає змогу оцінити універсалізм текстової організації, що базується на досконалості знанні джерел української історії та викликає бажання знайти пояснення невідомому, заглибитися в інтертекст. Повість «Останній день» засвідчила, що відбувається процес постколоніальної трансформації історичної прози, намагання писати цікаво і яскраво, використовуючи все ще малодоступні історіографічні тексти і закликаючи як читачів, так і літературознавців зосередитися на конструктивних обговореннях (усних і письмових) наукових і художніх здобутків.

Глибиною вивчення фактографічного матеріалу і вишуканою жанрово-стильовою специфікою вирізняються історичні повісті В. Чемериса. Його повість «Місто коханців на Кара-Денізі» (2010) має такі посилання: «Якщо відкриємо енциклопедію (хоча б УРЕ), то прочитаємо, що Сагайдачний Петро Конашевич, він же (в дужках) Конашевич-Сагайдачний, бо прізвище його в історичній літературі вживають і так, і так... А він – гетьман Петро Конашевич (Кононович) Сагайдачний. Себто Петро Сагайдачний» [7, с. 289]. Письменник посилається на думки істориків. Б. Барвінський вважав: «Прізвище Конашевич узятє не від імені батька, а від імені одного з предків гетьмана» [7, с. 289]. «Конашевич, – цю думку поділяв і Д. Яворницький, – родове прізвище, яке носили шляхтичі з Підгір'я, Конашевичі-Попелі» [7, с. 289]. В. Чемерис окреслює свою обізнаність: «Що ж до другого прізвища – Сагайдачний, – то на думку згадуваних істориків, воно було дане Петрові Конашевичу козаками – як вправному

лучнику. Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл. «Сагайдачний» – прикметник від слова «сагайдак»... Очевидно, Петро Конашевич змолоду був хвацьким і цілким лучником, тож його і прозвали Сагайдачним» [7, с. 289].

Часопросторові (хронотопні) компоненти органічно слугують архітектоніці твору, інтенсивно поглиблюють конкретні обставини, в яких перебуває головний персонаж. Дотримуючись точних ознак зображення епохи, насичуючи оповідь історичними документами, письменник знімає їхню емоційну «мовчазність», збагачує експресіями реальних і вигаданих дійових осіб. У послідовному, хронологічному розгортанні подій повістяр максимально вмонтовує дати і локуси, дискутуючи з певним попереднім визначенням. Наведемо приклад уточнення локусів: «Ерїх Ляссота, пливучи на Січ Дніпром од Києва кількома роками раніше Сагайдачного і проходячи баржами пороги, чомусь нарахував їх аж тринадцять. Тоді ж як насправді порогів – цифра точна, – дев'ять. Ось їхні імена: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаси-тець (Ревучий), Вовнизький, Будило, Лишний і Вільний (перший докладний опис Дніпровських порогів подав Константин VII Багрянородний, навівши їхні і тодішні, і староруські та скандинавські назви)» [7, с. 306].

Часові виміри мають також неабиякі організаційні здібності Сагайдачного: «З перших походів проявив він безстрашну звагу в боях <...>, тож досить швидко робив, як би ми сьогодні сказали, успішну кар'єру... Недовго побув писарем – освіту ж бо мав добру, – але відчув: це – не його. Ждав бою... Його сьогодні можна по праву назвати першим українським адміралом» [7, с. 321].

В. Чемерис на середніх сторінках повісті вкомпоновує оригінальний розділ «Інформація для роздумів» – хронограф як відповідь на твердження: «Мовляв, оскільки Україна кілька століть перебувала під скіпетром Російської імперії, тож і флоту в неї свого не було» [168, с. 325]. Письменник нагадує: «Україна мала свій флот ще в далекі княжі часи, коли про Росію ніхто і чути тоді не чув... Хоча б той же Тацит Публій Корнелій, історик і політичний діяч Стародавнього Риму, автор «Історії» в 14 книгах та «Анналів» (116 книг) писав про те, як населення будувало собі швидкохідні та надійні кораблі й успішно борознило Чорне море» [168, с. 326]. Посилаючись на історичні джерела, В. Чемерис повторює: «З кінця XII ст. козаки, долаючи простори Кара-Деніза, почали робити успішні походи на узбережжя Османської імпе-

рії – у відповідь на її людоловство й поневолення безвинного населення» [7, с. 327].

У різних часових періодах різне наповнення має внутрішньо-психологічний чинник повісті. Особливої напруги він набуває на її останніх сторінках: «Уберігши Польщу від повного краху, козаки не зуміли вберегти свого гетьмана...» [7, с. 370], бо стріла несла небезпечну отруту.

Розділ «Здрастуй, «Гетьман Сагайдачний!» зосереджує увагу на тому, що «у нас фрегат із такою назвою збудований на суднобудівному заводі «Затока» в Керчі року 1991-го: через два роки на ньому було піднято український прапор і він став флагманом ВМС України» [7, с. 378]. Письменник вдається до фантастичного припущення: коли бойовий корабель військово-морського флоту України «Гетьман Сагайдачний» «пропливатиме Чорним морем, на березі біля Сінопа, його неодмінно зустрічатиме вона, цариця амазонок, уже напівзабута в нашому заіндустріалізованому житті, відлученому від легенд і сивих передань, від міфів і сказань, незрівнянна Сінопа, жінка-войовниця, з легким щитом, в осяяному шоломі...» [7, с. 379].

Фантастичною умовністю, грою художньої уяви створено такий фінальний епізод: «– Привіт, «Гетьмане Сагайдачний!» – вітатиме його в шумі вітру і хвиль морських юна вкраїночка Яна-Януся, яка триста з чимось літ тому була відправлена людоловами... на потіху сильних Османської імперії» [7, с. 379]. Це була його перша кохана. Фінальний історико-оптимістичний мотив викликає перегук минувшини й сучасності: «Але не шезло на дні морському, глибокому те дівчатко тендітне, світлокосе й блакитнооке, співає воно собі та й співає... Ви чуєте?

Не одні хани у полон мене брали,
Били-вбивали, на чужину гнали...
А я не скорилася.
Із сльози віродилася,
Українкою я народилася» [7, с. 380].

Висновки і пропозиції. Отже, у процесі розвитку українського повістярства урізноманітнюються форми втілення домінантних тем. В. Разживін встановив, що теми козаччини, княжої доби і національного історичного минулого повістей 20–30-х рр. ХХ ст. найчастіше були втілені в історико-пригодницьких повістях. Їхні сюжети розгортаються навколо певної подорожі або пошуків якогось важливого об'єкта (предмета чи людини). Тенденції художнього поступу історико-пригодницької модифікації виявила Людмила Ромащенко у творі «Крутіж» Б. Лепкого. Відображен-

ням нових тенденцій стала повість з авторською міфологізацією «Гетьманська булава». О. Лупія. Окреслено формозмістові здобутки історичного детективу (за авторським визначенням) В. Чемериса «Таємний агент двох престолів, або Хто Ви, за коня викуплений, Іване Остаповичу Виговський?» До умовно-історичного типу віднесла Людмила Ромашенко повість «Замок» Р. Іваничука. Важливі творчі формозмістові досягнення демонструють повісті-дискусії «Останній день» Вал. Шевчука і «Місто коханців на Кара-Денізі» В. Чемериса.

Позитивними зрушеннями можна назвати процес постколоніальної трансформації історичної прози, бажання митців використовувати малодоступні історіографічні тексти, збагачується інструментарій досліджень художнього літопису Княжої Русі, українського козацтва, Гетьманщини, Української Народної Республіки. На багатовимірному пізнавальному змісті вибудовується цілісне бачення літературного процесу, яке неможливо уявити без осягнення новаторських ознак історичної прози, зокрема історичних повістей.

Список літератури:

1. Ганюкова К. О. Еволюція історичної повісті в українській літературі XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2003. 19 с.
2. Разживін В. М. Жанрово-стильові особливості української повісті 20–30-х років XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
3. Історія української літератури XX – поч. XXI ст. : навч. посібник: у 3 т. Т. 3 / за ред. В. І. Кузьменка. Київ : Академвидав, 2016. 560 с.
4. Горбач Н. В. Історична проза Юрія Мушкетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Запоріжжя, 2002. 20 с.
5. Ромашенко Л. І. Інтерпретація національної історії в українській прозі XX століття : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2006. 40 с.
6. Шевчук В. Останній день. *У череві апокаліптичного звіра* : історичні повісті та оповідання. Київ, 1995. С. 64–93.
7. Чемерис В. Л. Ордер на любов. Місто коханців на Кара-Денізі. *Засвіт встали козаченьки* : роман і повісті. Харків : Фоліо, 2010. 444 с.

ТЕНДЕНЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОГРЕССА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОВЕСТИ В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена анализу тенденций художественного прогресса исторической повести в украинской литературе начиная с летописи и до начала XXI в. Определены основные достижения украинского литературоведения в исследовании исторических повестей, показано развитие сравнительного сопоставления украинских историографических научных трудов и художественных произведений.

Ключевые слова: историческая повесть, исторические события и личности, авторские художественные версии.

THE ARTISTIC PROGRESS TRENDS OF THE HISTORICAL STORY IN UKRAINIAN LITERATURE

The article has been devoted to artistic progress trends analysis of historical narrative in Ukrainian literature, from the annals to the beginning of the XXI century. The main achievements of Ukrainian literary studies in the investigation of historical narration were determined and the development of a comparative comparison of Ukrainian historiographic scientific works and artistic works were outlined.

Key words: historical narrative, historical events and figures, authorial artistic versions.